

Novac, kredit i država u Zimelovoj teoriji novca

Ovaj tekst se javlja kao dopuna originalnog naučnog rada kolege Srđana Prodanovića „Strukturacijski aspekt sociologije Georga Zimela” koji je objavljen u časopisu Sociologija (Vol. LI, No. 4, oktobar-decembar 2009). Fokus naše reakcije se odnosi na deo rada koji se bavi Zimelovom (Georg Simmel) teorijom novca. Kao što će se pokazati, ovaj tekst nije reakcija na deo Zimelove teorije novca o kojem je autor pisao, već na aspekt o kom kolega Prodanović nije pisao, a čije implikacije nisu samo od velikog akademskog, već i praktičnog značaja.

U delu koji se bavi Zimelovom teorijom novca, kolega Prodanović uopšteno raspravlja o prirodi vrednosti novca, novcu kao savršenom eksponentu vrednosti, razmeni i nužnosti uspostavljanja novca kao eskponenta privredne aktivnosti, pominje se da novac nema supstancijalnu vrednost i da se sa usponom centralizovane države, država sve više javlja kao garant vrednosti novca. Na taj način se, po nama, u drugi plan stavljaju veoma važni i neopravdano zanemareni Zimelovi uvidi koji se tiču pitanja porekla, suštine i funkcija novca i samim tim, važnog socioekonomskog pitanja društvenih relacija (država-kreditori-dužnici) koje se na osnovu novca uspostavljaju. Da bi se razumela Zimelova teorija novca, kao nosioca funkcije apstraktne vrednosti i poverilačko-dužničkog odnosa i korelacija uspona centralizovane države i dematerijalizovanog novca, neophodna je primena uporednoistorijske metode analize, metode na koju se kolega Prodanović poziva, dok je istovremeno u svojoj analizi Zimelove teorije novca ne koristi. Naime, Zimelovo pisanje je, između ostalog, bila reakcija na (neo)klasičnu teoriju novca, pri čemu je njegova misao bila pod jakim uticajem nemačke istorijske škole. Zbog toga je, na prvom mestu, neophodno upoznati se sa osnovnim crtama ortodoksne teorije monetarne neutralnosti, povezati je sa Zimelovom reakcijom, istaći Zimelove originalne uvide, ali i propuste i povezati njegovu teoriju sa Knapovom (Georg Knapp) državnom teorijom novca. Na kraju ćemo ukratko izložiti praktične implikacije Zimelove i Knapove teorije novca koje se ogledaju u svakodnevnoj borbi za moć između ključnih privrednih aktera. Dodajmo još i to, da je decidirana konstatacija kolege Prodanovića da je uporednoistorijski metod analize „odlika sociološkog (a nikako ne ekonomskog) pristupa” apsolutno netačna. Štaviše, neka od najvažnijih dela ekonomske nauke se dominantno oslanjaju na uporednoistorijski metod analize.²

¹ oradonjic@sbb.rs

² Videti, na primer, Peter Bernstein, *Capital Ideas: The Improbable Origins of Modern Wall Street* (1992), *Against the Gods: The Remarkable Story of Risk* (1996), Milton Friedman and Anna Schwartz, *A Monetary History of the United States, 1867-1960* (1963), John Kenneth Galbraith, *The Great Crash 1929* (1954), *Money: Whence It Came, Where It Went* (1975), *Economics in Perspective: A Critical History* (1987), *A Short History of Financial Euphoria* (1990), John Maynard Keynes, *A Treatise on Money* (1930), Charles Kindleberger, *Manias, Panics and Crashes: A History of Financial Crises* (1996), Paul Krugman, *The Return of Depression Economics* (2000), *The Return of Depression Economics and the Crisis of 2008* (2009).

U ekonomskoj teoriji su se jasno izdvojile četiri osnovne funkcije novca: novac kao sredstvo razmene (*medium of exchange*), mera vrednosti (*unit of account*), sredstvo plaćanja (*means of unilateral payment*) i novac kao čuvar vrednosti (*store of value*). Zavisno od škole ekonomske misli, možemo napraviti razliku između dva osnovna pristupa teoriji novca. Prvi je ortodokсни, to jest vladajući ekonomski pristup koji stoji na stanovištu da je osnovna funkcija novca da olakša razmenu. Iz ove funkcije proizilaze sve ostale funkcije novca koje su od sekundarnog značaja. Takođe, ortodokсна teorija na osnovu funkcija novca objašnjava njegovo poreklo. Drugi pristup je heterodokсни pristup, koji čine dva pravca. To su kreditna (*credit theory of money*) i državna teorija ili teorija o novcu kao simbolu vrednosti (*state/chartalist theory of money*) (Ingham, 2004). Prema heterodoksnim teoretičarima, osnovna funkcija novca je funkcija mere vrednosti, jer bez te funkcije ne bi bila moguća racionalna ekonomska kalkulacija koja se bazira na poređenju cena, troškova, vrednosti dugova, profita itd. Iz ove funkcije novca proizilaze ostale tri. Važno je istaći da su teorijske implikacije modela u potpunosti različite zavisno od toga da li je polazna tačka analize to da je primarna funkcija novca da bude sredstvo razmene ili, alternativno, mera vrednosti. I ne samo to. Ova vrsta rasprave nema samo akademski značaj. Od toga koji teorijski pristup prihvata politička elita zemlje i/ili sveta, zavisi koja će paradigma ekonomske politike biti vladajuća, što nesumnjivo utiče na životni standard svih stanovnika planete. Krenimo od ortodokсне teorije.

Prema pristalicama klasične i neoklasične ekonomske škole (18. i 19. vek), osnovna funkcija novca je da bude sredstvo razmene. On olakšava transakcije na svim nivoima, to jest snižava transakcione troškove, jer da bi do razmene došlo ne mora da dođe do podudaranja želja prodavca i kupaca (neophodan uslov trampe). Novac dakle, samo olakšava ono što bi se inače desilo – razmena roba, jer, po pretpostavci ortodoksnih ekonomista, jedino što pruža zadovoljstvo čoveku je konzumacija dobara i usluga. Novac sam po sebi ljudima ništa ne znači, to jest novac *per se* ne doprinosi rastu korisnosti (*utility*). Novac je samo lubrikant, veo koji olakšava razmenu realnih dobara. Proizvodnja i razmena realnih dobara je jedino važna, i novac, kao lubrikant koji olakšava razmenu, nema nikakvog uticaja na kretanje realnog sektora – novac je neutralan.

Neutralnost novca i funkcionisanje privrede koje suštinski počiva na trampu impliciraju da su tržišta savršeni samoregulatorni mehanizam i da je mešanje ekonomskih vlasti u slobodno funkcionisanje tržišta štetno. Pitanje koje se dalje postavlja je kako su ljudi izumeli novac? Prema ortodoksnim ekonomistima sasvim spontano. Cilj ljudi je da razmene proizvode za proizvode i u zajednicama gde se svakodnevno obavi veliki broj transakcija je veoma teško naći kontra-stranu koja u zamenu za svoj, baš želi vaš proizvod. Kako bi povećali svoje šanse da izbegnu ovu neugodnost, trgovci su spontano počeli da sakupljaju i drže na zalihama robe kojima se na tržištu najviše trgovalo – koža, krzno, duvan, školjke, stoka, začini itd. Vremenom su se, zbog svojih prednosti, kao što su trajnost, deljivost, prenosivost, kao univerzalno sredstvo razmene izdvojili dragoceni metali (zlato i srebro).

Pored toga što je neutralan i nije posledica nameravane akcije ljudi, još jedna važna osobina novca je da on mora imati razmensku vrednost kao i svaka druga roba. Dakle, da bi bio mera vrednosti, novac mora imati vrednost. U tom smislu, novac mora ili u sebi sadržati dragocene metale ili glasiti na dragocene metale (banknote) ili dobra koja imaju razmensku vrednost kao što su, na primer, stoka, krzno, duvan ili korpa potrošačkih dobara. Tako, po klasičnoj teoriji novca, vrednost novca zavisi od prosečnih troškova njegove proizvodnje

(troškova proizvodnje srebra ili zlata), dok je po neoklasičnoj teoriji vrednost novca određena njegovom marginalnom korisnošću, to jest odnosom ponude i potražnje. Dakle, vrednost novca se, po neoklasicima, utvrđuje u procesu razmene.

I na kraju, ne samo da je po (neo)klasičnoj ekonomskoj teoriji novac neutralan, već i sama proizvodnja novca ne sme biti proizvod borbe različitih interesnih grupa (države, dužnika i kreditora), jer bi se time otvorila mogućnost njegove zloupotrebe. Pošto proizvodnja metalnog novca i papirnog novca koji glasi na dragocene metale ne zavise od interesa različitih interesnih grupa nego od proizvodnje zlata i srebra – proizvodnja novca je egzogena (zavisi od faktora koji nisu pod kontrolom ljudi).³

Ono što ortodoksni ekonomisti tokom 18, 19. i dobrim delom 20. veka nisu uspjeli jeste da u svojoj teoriji novca i proizvodnje novca nađu mesto za esencijalni finansijski proizvod na osnovu kojeg je kapitalizam ekspandirao – kredit (Ingham, 2004). Po metalističkoj teoriji, papirni novac, to jest banknote (*notes*), novčanice (*bills*) i menice (*bills of exchange, promissory notes*) koje emituju banke spadaju u novac jedino ukoliko imaju pokriće u zlatu ili srebru (konvertibilnost). Svi drugi papirni dokumenti kojima se potvrđuje poverilačko-dužnički odnos ne spadaju u novac ukoliko nisu konvertibilni u dragocene metale.

Da li je (neo)klasična teorija novca tačna, to jest da li je osnovna funkcija novca da bude sredstvo razmene i da li su ljudi novac izumeli spontano? Da li novac mora sadržati supstancijalnu vrednost ili glasiti na dobra koja imaju supstancijalnu vrednost? Da li bankarski kredit u vidu papirnog dokumenta koji nema pokriće u dragocenom metalu ili bilo kojoj robi koja je u zajednici prihvaćena kao sredstvo razmene nije novac?

Zimel osporava ove teze. U svojoj *Filozofiji novca* (1900),⁴ Zimel odbija robnu teoriju novca, to jest stav da novac mora imati supstancijalnu vrednost. Novac nije kao drugi merni instrumenti koji moraju da dele karakteristike merenih objekata kako bi mogli da se nađu u funkciji mere (mera dužine mora biti dugačka). Novac kao mera vrednosti mora posedovati vrednost, ali ta vrednost ne mora biti supstancijalna (opipljiva), to jest kvalitativno ista kao vrednost koju sadrži mereni predmet. Nasuprot supstanciji, ono što daje moć novcu je njegova nematerijalna, to jest apstraktna vrednost na osnovu koje je moguće upoređivati predmete koji nemaju nikakva zajednička svojstva. Rečju, novac ne poseduje supstancijalnu vrednost i ne derivira svoju vrednost iz troškova proizvodnje ili odnosa ponude i potražnje već iz svoje moći da predstavlja „...apstraktnu vrednost. Kao vidljiv predmet, novac je supstanca koja sadrži apstraktnu ekonomsku vrednost. Novac ... predstavlja odnos između stvari, odnos koji istrajava uprkos promenama samih stvari” (Simmel, 2004:124). Pišući u vreme kada je zlatni standard bio na vrhuncu, Zimel ističe da „...nije tehnički izvodljivo postići ono što je konceptualno ispravno, naime transformisati funkciju novca u čist simbol novca, i odvojiti ga u potpunosti od bilo kakve supstancijalne vrednosti koja ograničava količinu novca, iako tekući razvoj novca govori da će upravo to biti konačni ishod” (Isto:165). I bio je u pravu. Sa raspadom bretonvudskog sistema deviznih kurseva 1971, kada je obustavljena konvertibilnost dolara u zlato, to jest kada su prekinute sve veze između dolara i zlata, robni novac je i na papiru prestao da postoji.

³ Milton Fridman (Milton Friedman) je rekao da možemo bez ikakvih smetnji pretpostaviti da se novac u privredni sistem ubacuje iz helikoptera.

⁴ *Philosophie des Geldes*.

Takođe, za razliku od ortodoksnih ekonomista, Zimel shvata da je razmena koja se obavlja posredstvom novca suštinski drugačija od trampe, to jest da razmena putem novca u sebi sadrži kredit koji predstavlja važnu društvenu relaciju. Sama suština novca je da je on kredit u rukama onog koji ga poseduje jer predstavlja potraživanje na proizvode drugih lica iz iste društvene zajednice: „Kada dođe do zamene trampe sa novčanim transakcijama, u kadar ulazi treća strana koja se nalazi između dve strane: zajednica kao celina koja u zamenu za novac stavlja na raspolaganje određenu realnu vrednost... Ovo je srž istine teorije da je novac samo potraživanje u odnosu na društvo. Novac se pojavljuje, da tako kažemo, kao menica na kojoj nedostaje ime onoga na koga je vučena...” (Isto:177).

Po Zimelu kovani novac u sebi sadrži dve ključne pretpostavke kredita koje su međusobno isprepletene: „Prvo, provera metalnog sadržaja novca u svakodnevnim transakcijama nije moguća. Novčane transakcije se ne mogu razviti bez poverenja u javnosti u vladu koja je entitet ili možda u one osobe koje su u stanju da odrede stvarnu vrednost kovanog novca u odnosu na njegovu nominalnu vrednost. Drugo, mora postojati poverenje da novac koji je primljen može biti ponovo potrošen u istoj vrednosti” (Isto:178). Dakle, da bi u jednoj zajednici novac vršio funkciju mere vrednosti mora postojati poverenje zajednice da će novac prihvaćen u današnjoj razmeni biti prihvaćen i u budućnosti, pri čemu kupovna moć novca mora ostati nepromenjena. Kako Zimel kaže, ova vrsta poverenja se samo delom uspostavlja na osnovu prošlog iskustva jer nam prošla iskustva ne garantuju u dovoljnoj meri da će se prethodna praksa nastaviti i u budućnosti – budućnost nije moguće pouzdano predvideti na temelju prošlih iskustava. Zbog toga u pomoć mora da se pozove „nadteorijsko verovanje” (*supratheoretical belief*), to jest „sociopsihološka kvazireligiozna vera” (*social-psychological quasi-religious faith*) (Isto:179) – verovanje u nešto ili nekoga koje se ne može objasniti našim znanjem već našim osećanjem da između naše „ideje o nekom biću i samog tog bića unapred postoji povezanost, jedinstvenost, izvesna konzistentnost predstave o njemu, sigurnost i nepružanje otpora u predavanju samog Ja toj predstavi koja, svakako, nastaje u vezi sa osobitim razlozima, ali se ne sastoji od njih“ (Isto:179). Drugim rečima, mi želimo da verujemo u našu predstavu o nekome ili nečemu zato što nam to verovanje pruža osećaj sigurnosti: „Možda je osećanje lične sigurnosti koje jamči novčani posed najkoncentrisanija i najzaoštrenija forma i ispoljavanje poverenja u društvenopolitičku organizaciju i poredak” (Isto:179).

Ipak, naglašavanje poverenja u nepromenljivost vrednosti novca koje se zasniva na prošlim iskustvima i nadteorijskom verovanju izgleda, u značajnoj meri, osiromašuje Zimelovu analizu. Naime, čini se da je Zimel bio svestan, mada to eksplicitno ne izdvaja u nekom zaokruženom teorijskom okviru, da poverenju prethodi državna prinuda, to jest moć države da uz pomoć nasilja nametne porez koji je izražen u novčanoj jedinici mere (*money of account*) koju, opet, propisuje država. Zimel uviđa da je razvoj moderne države u visokoj pozitivnoj korelaciji sa nemetalnim dematerijalizovanim novcem: „Rastuća depersonalizacija novca, njegov sve bliži odnos sa centralizovanom i sve ekstenzivnijom zajednicom, stoje u tačno utvrđenoj i delotvornoj vezi sa naglašavanjem samostalnosti njegovih funkcija od metalne vrednosti. Sigurnost novca počiva na garanciji koju zastupa centralna politička vlast, koja na kraju zamenjuje značaj metala” (Isto:184). Zahvaljujući tome što su nametnuli (uz primenu sile) zakone kojima se strogo zabranjivala trgovina bez posredništva kraljevskog kovanog novca, kraljevi su uspeli da centralizuju moć tako što su uništili feudalni sistem koji se zasnivao na ličnim odnosima: „Tako su već Karolinzi jasno težili da novčanom privredom

potisnu naturalnu razmenu ili razmenu zasnovanu na stoci. Često su propisivali da se ne sme odbijati kovani novac, i oštro su kažnjavali njegovu neprihvatanje. Pravo na kovanje novca bilo je isključivo kraljevo, pa je tako sprovođenje prometa kovanog novca značilo protezanje kraljeve moći tamo gde je ranije postojao čisto privatan i personalni modus prometa. ...Zato je moderna centralistička država narasla takođe uz ogroman uspon novčane privrede... Samodovoljnost feudalnih odnosa uništena je, budući da se u svaku transakciju umetao kraljev novac, koji upućuje na centralnu vlast proširujući veze između ugovornih strana izvan samog kovanog novca, tako da se pojedinci više potisnu ka kruni, da se za nju tešnje vežu, što se pokazalo kao dublji smisao merkantilnog sistema“ (Isto:185-186).

Iako Zimel sasvim ispravno ističe da je osnovna funkcija novca da bude mera vrednosti, da novac ne crpi svoju vrednosti iz supstancijalne vrednosti materije koja je u njemu sadržana ili na koju glasi, da je svaki novac kredit i, iako je uvideo povezanost između razvoja moderne države i depersonalizacije i dematerijalizacije novca, on nije eksplicitno odgovorio na pitanje šta novac čini novcem, to jest kako neko sredstvo plaćanja dobija validnost. Takođe, Zimel nije odgovorio na pitanje koje direktno proizilazi iz prethodnog: ko proizvodi novac i kako se proizvodi novac, odnosno ko vodi borbu i kakva se borba odvija u tom procesu, jer moć ne prisvaja samo onaj koji poseduje bogatstvo već i onaj ko uspostavi kontrolu nad proizvodnjom novca.

Odgovore na ova veoma važna pitanja je dao Georg Knap svega pola decenije kasnije u svojoj knjizi *Državna teorija novca* (1905).⁵ Po Knapu, nije važna materija (supstancija) sredstva plaćanja (koža, krzno, zlato, srebro). Ono što je važno jeste da li određeno sredstvo plaćanja država prihvata za namirenje poreskog duga. Na taj način, neko sredstvo plaćanja dobija validnost. Od onog momenta kada su banke počele da izražavaju sadržinu papirnih dokumenata koje emituju⁶ u novčanoj jedinici mere koju je odredila država i kada država odluči da te papirne dokumente prihvati kao sredstvo kojim se može namiriti poreski dug, ti dokumenti dobijaju validnost, to jest postaju novac. Dakle, jasno je da, pored države, novac proizvode i banke, čime dolazimo do važnog pitanja za sociologiju i ekonomiju, pitanja borbe ključnih interesnih grupa za uspostavljanje kontrole nad proizvodnjom novca – borbe koju vode država, novčani rentijeri (kreditori) i dužnici (proizvođači i potrošači).

Istorijski gledano, u različitim epohama različiti su akteri zauzimali dominantnu poziciju u ovoj borbi. U poslednjoj trećini 20. veka pobedu odnose novčani rentijeri čiji cilj nisu produktivne investicije od kojih širi slojevi društva imaju koristi, već berzanske špekulacije, koje im donose ogromne profite dok uzlet traje, a čije troškove, kad balon pukne, snosi zajednica kao celina (privatizacija dobitaka i socijalizacija troškova).⁷ Interesantno je pomenuti da je na mogućnost nefunkcionisanja Smitove (Adam Smith) „nevidljive ruke“, to jest sukoba individualnog i opšteg interesa na relaciji novčani rentijeri-društvo čitave tri i po decenije pre Džona Mejnarda Kejnza (John Maynard Keynes) upozorio Zimel: „Težnja pojedinca da zaradi sve više novca ima najveći socioekonomski značaj. Težeći da postigne što je veću moguću dobit, trgovac na berzi izaziva živost prometa, uzajamno podudaranje ponude i potražnje, unošenje mnogih, inače sterilnih vrednosti u ekonomski kružni tok. Samo, ostvarenje vrlo velikih dobiti na berzi postiže se redovno samo pri prekomernom

⁵ *Staatliche Theorie des Geldes*.

⁶ Koji predstavljaju dug banke i kredit za agenta u čijem posedu se nalaze.

⁷ Što se jasno može videti na primeru tekuće globalne finansijske krize.

kolebanju kurseva i prevazi čisto špekulativnih elemenata. U takvim okolnostima, proizvodnja i potrošnja dobara, koje su krajnji interes društva, prekomerno su stimulisane u jednoj oblasti, a zanemarene u drugoj, i u svakom slučaju su preusmerene iz pravca razvoja koji je u skladu sa specifičnim unutrašnjim uslovima i realnim potrebama. U ovom slučaju, specifičan kvalitet novca postaje osnova divergencije između individualnog i društvenog interesa koji se do tada poklapao“ (Isto:165).

Literatura

Ingham, G. (2004), *The Nature of Money*, Polity Press, Cambridge, UK.

Knapp, G. (1973 [1924]), *The State Theory of Money*, Augustus M. Kelley, New York.

Simmel, G. (2004 [1907]), *The Philosophy of Money*, Routledge, London & New York,.